

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК РОЗУМІННЯ МОВЛЕННЯ ДІТЬМИ РАНЬОГО ВІКУ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті висвітлено дословесний період розвитку розуміння мовлення дорослих дітьми першого року життя. Схарактеризовано мовленнєві жанри, які засвоює дитина в цей період та субжанри; показано специфіку розуміння дітьми мовлення дорослих.

Ключові слова: дословесний період, ранній вік, розуміння мовлення, мовленнєвий жанр, субжанр.

Жанрове мислення починає формуватися значно раніше перших вербальних проявів дитини. Зародки дискурсивного (жанрового) мислення з'являються вже у віці немовлят, періоді дословесного етапу мовленнєвого розвитку (див. рис. 1).

Зазначимо, якщо мова йде про етапи становлення та розвитку мовлення дітей раннього віку, не можна визначити чіткої межі між етапами, а тим більше встановити вікові межі кожного з етапів. Можна лише зосередити увагу на істотних змінах у характеристиці персонального дискурсу та простежити формування жанрового мислення дітей раннього віку на кожному із зазначених етапів.

Дословесний період розвитку мовлення є підготовчим періодом становлення мовлення, в якому вчені виокремлюють два етапи: перший – з народження до шести місяців, коли основна форма взаємодії дитини з дорослим – це емоційне спілкування; другий етап – з шести до дванадцяти місяців - характеризується розвитком розуміння мовлення [1].

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

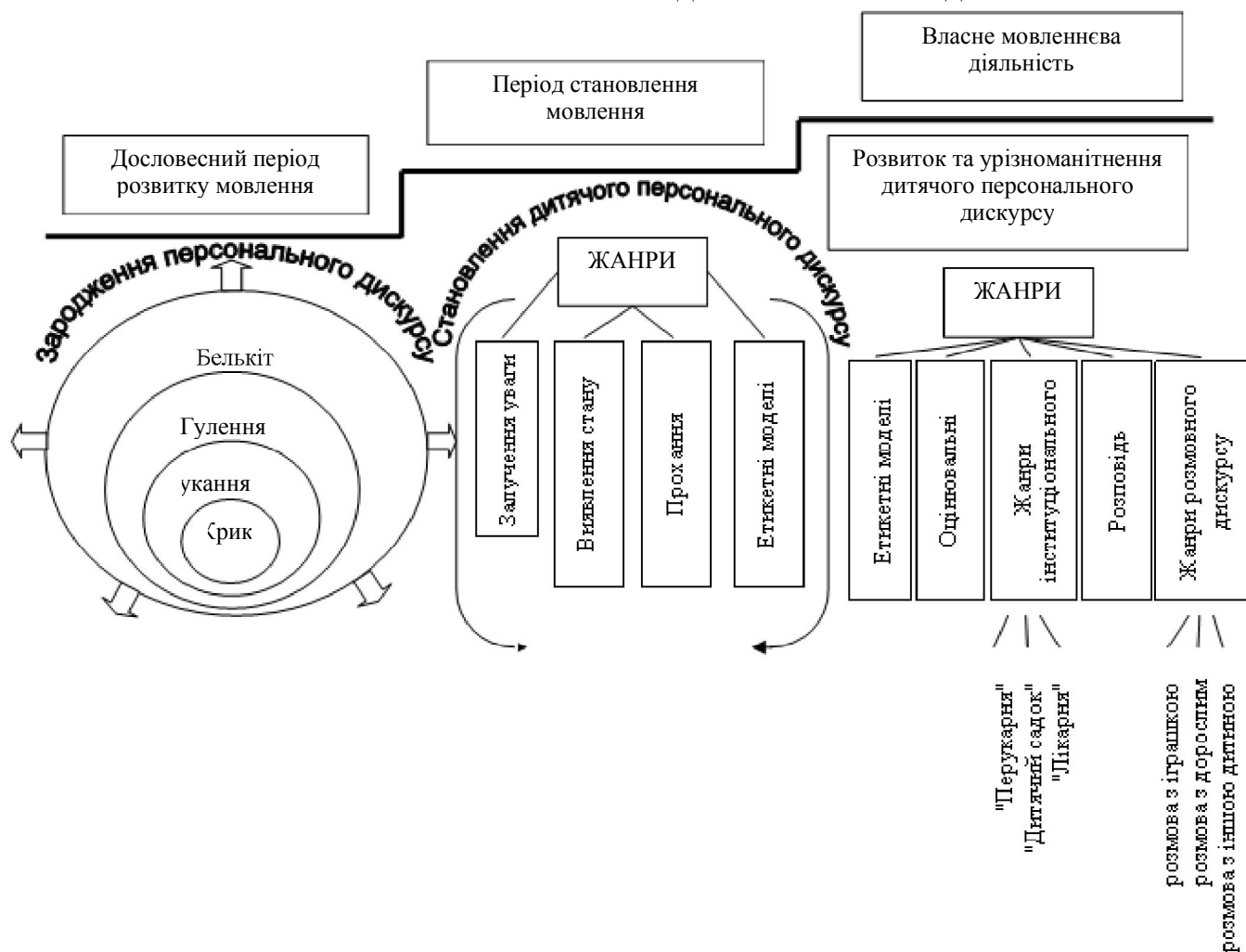

Рис. 1 Етапи становлення та розвитку мовлення дітей раннього та дошкільного віку

Складність і важливість дословесного періоду робить його предметом дискусій учених. Окремі вчені (І.Кононова, Р.Тонкова-Ямпольська) зазначають, що крик не має функцій спілкування. Крик має позитивне значення для розвитку мовленнєво-рухового аналізатора. Наступною голосовою реакцією дитини є гукання.

На відміну від крику, гукання - це завжди збудження позитивного характеру, яке виникає у відповідь на ніжні слова

дорослого. На цьому етапі ініціатором спілкування є дорослий [1; 18].

Комплекс поживлення є підґрунтям для виникнення й розвитку нових форм спілкування. Позитивною голосовою реакцією дитини є гулення. Відтепер дорослий може спілкуватися з дитиною на відстані. За допомогою гукання та гулення дитина сама може викликати дорослого, на спілкування.

У дословесний період основною формою взаємодії дитини з дорослим є емоційне спілкування, яке в перші місяці життя дитини підвищує загальну активність, зумовлює розвиток рухових і мовленнєвих реакцій. Мовлення з'являється у межах ситуативно-ділової форми, яка виникає на базі предметних дій-маніпуляцій дитини, реалізує її потребу в практичному співробітництві з дорослим.

Ученими були виокремлено три аспекти спілкування дитини першого року життя з людьми, які її оточують. По-перше, звуки людського голосу, людського мовлення [2], по-друге, ділове співробітництво дитини з дорослим в умовах предметної діяльності [4], по-третє, безпосереднє емоційне спілкування й емоційний контакт з дорослим. Уже на етапі гулення дитина здатна розуміти емоційну забарвленість мовлення дорослого, зміна якої може свідчити про зміни ситуації спілкування. Отже, одним із важливих комунікативних засобів оформлення ситуації взаємодії дитини та дорослого є інтонація. За дослідженнями Н.Лі, спілкування дитини з матір'ю є мовленнєвою подією, яка також відбувається в певному мовленнєвому жанрі. Спочатку дитина сприймає цілий жанр як інтонаційну єдність, а вже пізніше починає виокремлювати сегменти.

Інший знаковий матеріал, яким користується дитина при утворенні перших комунікацій, - це жестово-мімічні протознаки. Незначна кількість ситуацій взаємодії дитини з дорослим (годування, переодягання, купання) і складають протознакову основу, яка стане базою формування дискурсивного мислення.

Перш ніж визначити систему жанрів на етапі дословесного періоду становлення мовлення, вважаємо за необхідне окреслити виокремлені Т.Винокур полюси інформатики та фатики у просторі мовленнєвої поведінки. Інформатика містить у собі спілкування, метою якого є повідомлення якоїсь інформації. Під фатикою розуміють комунікацію, де метою є саме спілкування. Зазначимо, що в реальній комунікації не існує чистої інформатики й чистої фатики, а отже, всі мовленнєві жанри можна поділити на інформативні та фатичні за перевагою. Саме цей розподіл на полюси є вагомим принципом поділу всіх жанрів побутового спілкування.

Система жанрів дословесного етапу розвитку мовлення містить переважно одноактні субжанри фатичного спілкування. За терміном, запропонованим К.Седовим, *субжанр* - це мінімальна одиниця типології мовленнєвих жанрів, кожен із субжанрів дорівнюється мовленнєвому акту. Серед них комунікативні прояви, спрямовані на залучення уваги, засоби прояву радощів, невдоволення, а також етикетні субжанри.

На дословесному етапі система жанрів ще не містить мовленнєвих знакових форм обслуговування типових комунікативних ситуацій, тому доцільніше буде вживати термін "протожанрова система".

Розглянемо проблему формування в дитини навичок участі в дискурсі, оскільки для спілкування малюк повинен мати певні вміння участі в комунікації. Про такі вміння говорить Дж. Гамперц, який уводить поняття "кооперація у спілкуванні". Це така характеристика дискурсу, що охоплює всі дискурсивні вміння, крім змістового аспекту. Відсутність таких кооперативних навичок не дозволить дитині повноцінно брати участь у комунікації, навіть за умови достатнього мовленнєвого розвитку.

Типологію інтерактивних умінь, якими дитина оволодіває в ранньому віці, досліджували також В.Казаковська та Н.Лі. За дослідженням Н.Лі, на дословесному етапі розвитку мовлення дитина оволодіває такими навичками, як залучення уваги, утримання контакту, реагування на репліку дорослого. Здебільшого ці навички реалізуються вокалізаціями. Мовленнєва активність малюка на цьому етапі спрямована переважно на матір. Перші проторепліки-реакції не є змістовими, проте їх наявність сигналізує про велике бажання брати участь у спілкуванні. На цьому самому етапі дорослий демонструє дитині принцип інтерактивної взаємодії - чергування реплік під час спілкування. Дитина ще не розуміє зміст мовлення, але відчуває певну форму взаємодії. Діти особливо сприйнятливі до просодичного боку мовлення, яке прямо пов'язане з емоційно-експресивним аспектом - провідним на цьому етапі. Суттєвою у спілкуванні є інтонаційна виразність мовлення. Доведено, що діти першого року життя сприйнятливі до ритму мовлення. Н.Швачкін установив, що дитина засвоює звуковий бік мовлення в певній послідовності: інтонація, ритм, а потім звуковий склад слова.

У період другого півріччя з'являється новий тип спілкування дорослого з дитиною - спілкування на основі розуміння. За Л.Федоренко, сенс мовленнєвих знаків - це їх відповідність предметам, діям, ознакам, відносинам з реальним світом, які вони називають.

Отже, зрозуміти мовленнєвий знак - означає співвіднести цю морфему, слово з конкретним явищем дійсності.

Розуміння, за М.Красногорським і М.Кольцовою, - це результат утворення умовних зв'язків. За умови мовленнєвого спілкування утворення мовленнєвих реакцій та розуміння мовлення відбувається шляхом наслідування [5].

Однією зі специфічних особливостей акту спілкування вже на етапі розуміння М. Лісіна визначає активність обох учасників. Проте, у процесі спілкування з дитиною раннього віку за дорослим міцно закріпилась активна позиція - позиція того, хто говорить, використовуючи контекстне мовлення на протилежність дитині, яка слухає та під час говоріння користується ситуативним мовленням. Мовлення дорослого, пов'язане з ситуацією, породжує в дитини ситуативне розуміння, з якого й починається контекстне розуміння.

Інший бік розуміння мовлення реалізується, коли дитина знаходиться в позиції того, хто говорить. Висловлювання дитини першого року життя не розглядається науковцями з позицій розуміння, аналізується тільки вимова дитини звуків. Мовленнєві висловлювання інтерпретуються лише тоді, коли з'являється співвідносність звукового комплексу з певним предметом. Подокуди в перших мовленнєвих проявах убачають звернення до дорослого. Проте крик та белькіт немовлят, за умови правильної інтерпретації з боку дорослого, можуть містити в собі функцію звернення. Повноцінне життєве спілкування неможливе без розуміння дорослим мовлення дитини. Дорослий може зрозуміти висловлювання тільки в контексті ситуації, що склалася на момент спілкування. Висловлювання не оцінюється дорослим як правильне - неправильне, а вимагає від нього варіативності розуміння внаслідок невизначеності змісту. Дорослий пов'язує висловлювання дитини, свої відповіді з ситуацією, тим самим закріплюючи необхідність існування висловлювання саме в контексті цієї ситуації.

Міра й ступінь розуміння мовлення дитиною й дорослим змінюється у процесі спілкування. Розуміння дитини дорослим відбувається нібито всупереч тому, що говорить дитина, і спирається на комплекс звернених до нього дій дитини (міміка, жести, інтонація). Справжнє розуміння мовлення досягається не лише одним знанням словесного значення слів, що вжиті в мовленні; суттєву роль у ньому відіграють тлумачення, інтерпретація тих виразних моментів, які розкривають внутрішній зміст, що вкладає у мовлення той, хто говорить.

Дитина починає засвоювати мовну дійсність з розуміння ситуації як невідомої єдності, у якій указівка на предмет, ознаку та дію злиті в єдине ціле. Цей етап розвитку мовленнєвої діяльності дитини зумовлений особливостями її психічного розвитку, а саме синкретизмом дитячого сприйняття.

За М.Кольцовою, слово стає для дитини сигналом на 8-9 місяці, раніше ж реакція здійснюється на ситуацію, яка включає низку компонентів (кінестетичний, зоровий, звуковий). Поступово фраза виокремлюється з комплексу подразників і стає причиною адекватної реакції дитини [5].

Розвиток розуміння, а згодом і перехід до активного мовлення вимагає формування узагальнення. Водночас другою закономірністю засвоєння мовлення дитиною є залежність розуміння сенсу мови від засвоєння дитиною лексичних та граматичних значень різного ступеня узагальнення. Умови, за яких слово стає узагальнюючим сигналом, досліджувались М. Кольцовою. Результати дослідження показали, що для перетворення слова в поняття важлива не частота повторення слова, а напрацювання якомога більшої кількості рухливих умовних зв'язків [6, с. 52].

Д.Ельконін припускає, що основою таких узагальнень є виокремлення основних ознак предметів. Учений також виокремлює передумови розвитку розуміння, а саме: виокремлення предмета з обстановки, зосередження дитини на предметі й наявність у дитини яскраво вираженої емоційної реакції на обстановку.

Утворення повноцінного процесу розуміння (двобічного: дорослий розуміє дитину, а дитина розуміє висловлювання дорослого та двоєдиного: розуміння входить до складу слухання й говоріння) є можливим лише за умови діалогічної позиції дорослого, яка передбачає нерегламентовану мовленнєву активність дитини.

При цьому дорослий не тільки відповідає на активність малюка, а й стимулює її. Слова зі словникового складу мови, що зрозумілі конкретній людині, але не актуалізовані в мовленнєвому спілкуванні, складають пасивний словник [3, с. 216].

Активний словник – активний запас слів зі словникового складу сучасної мови, які той, хто говорить, уживає за необхідністю і в співвідносності зі своїми можливостями в спілкуванні, у різних сферах життєдіяльності [3, с. 13].

Між розумінням та активним мовленням існує значний інтервал. За висновками Х.Бенедикт, яка дослідила мовлення восьми дітей, розуміння перших п'ятдесяти слів приблизно на п'ять місяців випереджують говоріння, водночас швидкість засвоєння слів у пасивному словнику вдвічі вища, ніж в активному. Різниця між кількістю слів, які розуміються, та тими, які продукуються дитиною, складає в середньому сто слів.

У ході спілкування з дорослим, на основі наслідування звуків, дитина переходить до активного мовлення. Дослідники визначають дещо різні терміни появи перших усвідомлених слів, а також наголошують на існуванні досить тривалих перехідних моментів. Це пов'язано з тим, що звук стає словом, коли з цим звуком пов'язується певний зміст, при цьому розуміє й інтерпретує цей зміст дорослий. Так, за даними Н. Рибникова, перші усвідомлені слова виникають у 7 місяців, за Т.Ушаковою – у 12 місяців, за Ф. Фрадкіною – 10 місяців. Крім того, термін появи таких слів та їх кількість суто індивідуальні.

Дослідниками (О. Гвоздев, М. Кольцова, Т. Ушакова) встановлено, що перші дитячі слова не мають прямих референтів. Найчастіше за все їх класифікують як однослівні речення. Це пояснюється тим, що дитина одним словом називає цілу ситуацію. На багатозначність перших дитячих слів указують і зарубіжні вчені К. Бюллер і В. Штерн.

На етапі становлення мовлення здебільшого зберігаються субжанри, що були актуальні на дословесному етапі, але й набувають сили такі жанри, як вираження стану та прохання. З'являються й нові комунікаційні навички участі в дискурсі – ініціативність у спілкуванні взагалі та ініціативність при введенні або зміні теми як засіб утримання комунікації й залучення дорослого до діалогу.

Складним є питання про ініціативність дитини в діалозі. На початкових етапах вона, безумовно, є спонтанною, пов'язаною з потребами дитини. Це може бути запитання дозволу щось узяти. Інший спосіб виразу ініціативності - це звернення, але й у цій ситуації складно визначити, чим є така ініціативність - бажанням спілкуватися чи необхідністю задовольнити потребу, що виникла в дитини.

За своєю акустичною формою перші слова схожі на белькотання. Зарубіжний учений О.Йесперсен назвав його "малим мовленням". У.Еліасберг і Л.Виготський називають цей етап "автономним мовленням". Також можна зустріти назву "няньчина мова".

Розглянемо склад активного словника на початкових етапах онтогенезу. Центральне місце в складі словника займають конвенціональні слова, джерелом яких є інпут – той мовленнєвий матеріал, який дитина отримує від навколишніх, переважно від матері. Значний шар складають протослова – вокалізації, які містять постійний склад звуків, уживаються в часто повторюваних ситуаціях та унікальні для цієї дитини. Часто протослова супроводжують жести. Серед конвенціональних слів у складі дитячого словника можна виокремити три типи. По-перше, це "природні символи" (В.Штерн) – слова "няньчиної мови", узяті дорослими з дитячого белькотання, інтерпретовані дорослими та повернені в дитяче мовлення: *баба, бай-бай, тік-так* тощо. По-друге, узуальні слова, звукова форма яких може бути змінена, "адаптована" дитиною для себе. Здебільшого це слова, що позначають предмети, з якими дитина контактує: *вода, молоко, каша, м'яч* тощо. Мовленнєвий та когнітивний розвиток взаємозв'язані, тому найраніше діти називають ті предмети, з якими діють [6; 152]. Дослідники виокремлюють у мовленні дітей раннього віку "формули" або "сталі фрази" - вислови, що містять більше одного слова, які сприймаються й продукуються дитиною як одне ціле. Такі вислови здебільшого індивідуальні для кожної дитини: *то там?, ди ди дя (іди сюди)* тощо.

Розвиток словника є основною характеристикою мовлення дітей раннього віку. Найбільш інтенсивне зростання словника відбувається після одного року шести місяців. Більшість учених (В.Штерн, Ю.Аркін та ін.) наголошують на стрибкоподібному зростанні словника дітей другого року життя.

Ще одна особливість словника - це індивідуальна відмінність темпів зростання. Чинники, що зумовлюють розвиток словника, були розглянуті Д. Ельконіним. Серед них значне місце займають особливості мовленнєвого середовища та умови виховання дітей.

На другому році життя дитина вже володіє достатньою мовленнєвою компетенцією, її дискурсивна поведінка урізноманітнюється. За С.Цейтлін, у цей період починається диференціація персонального дискурсу дитини на інформативне та фатичне мовлення, що є основою оволодіння інформативними та фатичними жанрами мовлення. Серед інформативних жанрів у мовленні дитини з'являється розповідь. В оволодінні дитиною фатичним дискурсом поширюється перелік оцінних субжанрів, які комбінуються з субжанрами етикетними.

Щодо комунікативних навичок, то на цьому етапі починає формуватися діалог, ускладнюються ініціації дитини, що зумовлено більшим ступенем соціалізації. В окремих випадках дитина не тільки ініціює діалог, а й виконує певну соціальну роль. На цьому етапі дитина також оволодіває вмінням починати та завершувати діалог як мовленнєву подію, що відбувається в певному жанрі.

Протягом третього року життя розуміння мовлення дитиною зростає за обсягом та якісно змінюється. Дитина починає слухати дорослого - не тільки вказівки щодо практичної діяльності, а й розповіді. Дітям стає доступним розуміння художніх творів без супроводу наочності. Дитина починає розуміти події минулого та майбутнього. З'являється можливість керувати поведінкою за допомогою мовлення - запобігати негативні дії. На основі розуміння мовлення діти починають доходити перших висновків та узагальнень. На кінець третього року життя з'являється другий ступінь узагальнення - слова, що пояснюють родові поняття: іграшки (м'яч, кубики, лялька тощо) [1, с. 76].

Третій рік життя характеризується інтенсивною активізацією мовлення - елементів мовленнєвої діяльності з пасивного словника в активний. Мовлення перетворюється в основний засіб спілкування, але залишається ситуативним.

Поява діалогу на другому році життя значно поширює можливості навчання мови та розвитку мовлення. Кінець другого року життя започатковує новий етап у розвитку мовлення, яке розвивається швидкими темпами в таких напрямках: розуміння мовлення дорослих, оволодіння словником, удосконалення звуковимови, засвоєння граматичної будови слова та розвиток діалогічного мовлення [1, с. 75].

На третьому році життя основною формою спілкування залишається діалог. Структура діалогу на цьому етапі ускладнюється: ініціативні репліки дитини можуть мати вигляд провокації, звернення або питання. Проте дитина все ще діє в умовах дефіциту вербальних засобів, тому дорослий намагається підтримувати комунікацію таким чином, щоб дитина відчувала себе рівноправним партнером у діалозі. Засобом підтримки дитини як партнера в діалозі є репліки-повтори (рис. 2).

Репліки-повтори належать не до інформаційно-змістової частини діалогу, а до метакомунікативної. Постаючи як метакомунікативні, в діалозі "дорослий-дитина", вони виконують лінгводидактичну функцію [9, с. 16].

Мета реплік-повторів полягає в тому, щоб показати дитині, що її чують та розуміють. Крім того, ці репліки стимулюють у дитини зацікавленість у продовженні комунікації. Більша частина реплік-повторів коректують мовленнєве висловлювання дитини. У репліці дорослого дається зразок правильного висловлювання, до якого прагне дитина, при цьому вона має можливість співвіднести свою вимову з нормою. У більшості реплік-повторів дорослий поширює склад висловлювання та перекладає сказане дитиною з "няньчиної" на "доросле" мовлення [9, с. 20].

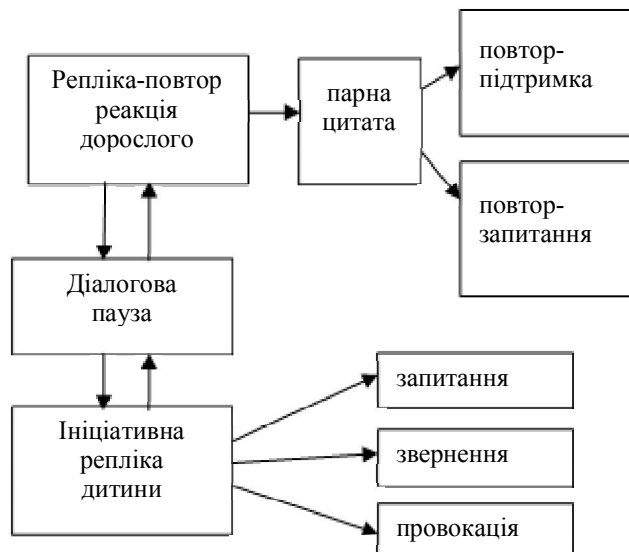

Рис. 2 Структура діалогу "дорослий дитина"

Серед реплік-повторів виокремлюють повтор-підтримку та повтор-запитання. Повтор-підтримка зумовлений значною різницею в комунікативній компетенції дорослого та дитини. Ці репліки містять у собі "оцінку" (слова "правильно", "так"), але така оцінка стосується фактичного боку висловлювання, не оцінюючи мовленнєвого виконання. Повтори-запитання постають засобом підтримки комунікації. Але при відповідній інтонаційній забарвленості такі репліки дають дитині сигнал про неадекватність її висловлювання, що активізує дитину й зосереджує її увагу на висловленому. Повтори-запитання передбачають можливість додаткової мовленнєвої реакції дитини [9, с. 23]. На цьому

етапі дитина оволодіває досить складним умінням "чинити" діалог. Н.Лі виокремлює три види реплік, що використовуються задля того, щоб вести "діалог": репліки дорослого як засіб уточнення значення для себе та для дитини; репліки дитини як засіб уточнення значення для себе; репліки дитини як засіб уточнення значення для дорослого.

Жанрове мислення інтенсивно розвивається. Подекуди мовленнєві жанри охоплюють кілька мовленнєвих актів. У зв'язку з розвитком предметної діяльності та переходом її в ігрову інколи можна констатувати наявність жанрів інституціонального дискурсу. У грі моделюється комунікативна ситуація. Гра, змістом якої є жанри персонального дискурсу, стає тренінгом жанрової поведінки (гра в "лікарню", "дитячий садок" тощо) [9].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богуш А.М.* Мовленнєвий розвиток дітей від народження до семи років: монографія / А.М. Богуш. – К.: Вид. дім "Слово", 2004. – 376 с.
2. *Ветрова В.В.* Влияние прослушивания речи взрослых на вербальное развитие детей раннего возраста: автореф. канд. дис. психол. наук / В.В. Ветрова. – М., 1975. – 22 с.
3. Дошкольное образование. Словарь терминов / сост. Н.А. Виноградова и др. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 400 с.
4. *Елагина М.Г.* Возникновение активной речи в процессе сотрудничества со взрослыми у детей раннего возраста: автореф. дис. кан. психол. наук: 19.00.07 / М.Г.Елагина. - М., 1977. - 13 с.
5. *Кольцова М.М.* развитие сигнальных систем действительности у детей / М.М. Кольцова. – Л.: Наука, 1980. – 164 с.
6. *Кольцова М.М.* Двигательная активность и развитие функций мозга ребенка / М.М. Кольцова, М.С. Рузина. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 224 с.

Подано до редакції 14.12.10
